

Мила Босић

АРХАИЧНИ ЕЛЕМЕНТИ У ПОГРЕБНИМ ОБИЧАЈИМА СРБА У ВОЈВОДИНИ

Војвођанска равница својим погодним рељефом и плодношћу, одувек је била веома привлачна за становнике области у којима је ових услова било мало, или их уопште није било. Историјска збивања на овом тлу била су веома динамична и бурна, често су се смењивали народи, културе и државе. Током историје ово подручје било је углавном усљеничко, што је његова карактеристика и данас.

Војвођанска равница била је такође, привлачна и за српски народ који је живео јужно од Саве и Дунава. У неповољним историјско-економским приликама Срби су прелазили Саву и Дунав и насељавали се у јужнијим или знатно севернијим пределима простране панонске равнице, организујући свој живот углавном као сточари и вредни земљорадници. Насељавања Срба из јужнијих предела, било стихијска или организована, позната су још од 13. века па све до данас. Та насељавања била су из најразличитијих области наше земље јужније од Саве и Дунава, што је имало за последицу велику разноврсност обичајног живота и условило је одређену слојевитост обичајне праксе садашњих становника Срба у Војводини. Долазак појединих група Срба у различита времена који су собом доносили сав „духовни“ инвентар свога народа, и свога краја и, допуњавали га и развијали примајући и утицаје затченог становништва, условило је вековно таложење обичајне праксе.

Слојевитост и разноликост обичајног живота Срба нарочито се очитује у појединим географско-историјским целинама Војводине, иако није занемарљива ни у мањим географским пределима, па чак и у појединим хомогеним српским насељима, што сведочи о наведеном различитом пореклу досељених Срба.

Архаичност и слојевитост обичајне праксе нарочито се запажа у обичајима из животног циклуса, а највише у обредној пракси која је везана

за култ предака, која се очувала у својој архаичности до данас, о чему ће у раду бити речи.

У обичајима и веровањима војвођанских Срба може се издвојити више културних слојева одређених епоха друштвеног развитка, од првобитних веровања у анимизирану природу, па све до христијанизованих елемената, што је случај и са култом предака, његовим сложеним облицима и супротностима.

Код Срба у Војводини распрострањено је веровање да се људски живот не завршава смрћу човека, већ се на одређен начин наставља и даље на „оном“ тј. неком замишљеном свету, што је познато и код других народа и у другим религијама. По том уверењу, како каже Бандић, „смрт није крај живота, већ само његова трансформација, односно прелаз из једног у други облик постојања. Но, представа о облику у коме човек наставља да живи и после смрти није јединствена.“¹

Култ предака и код војвођанских Срба углавном се манифестује страхом од мртвих, као и жељом да се обезбеди мир човеку после његове смрти на „оном“ свету а ништа мања није била ни жеља да се заштити породица и кућа од покојника. Стога је човек од најранијих времена предузимао разне магијске радње, које су у погребним обичајима присутне и данас и код Срба у Војводини.

Веровања и обичаји везани за смрт човека и његов загробни живот код Срба у Војводини веома су слични и већином и истоветни, као и код других Срба, па и код других народа и потичу из прадавних епоха.

Код Срба у Војводини и данас је присутно веровање да се јединки или породици може предсказати смрт блиског рођака, а то се може манифестовати на различите начине. И данас је присутно веровање да смрт претсказује крештање појединих врста птица, поједини снови. Ако неко сања мртваца из родбине, значи да ће неко у родбини умрети. Да би то унапред осуетила, особа која је сањала мртваца треба да оде у кућу првог покојника и да га повуче за прст ноге уз речи: „Не вучеш ти мене, већ ја вучем тебе“. У случају да кокошка „прокукуриче“, домаћица ће одмах заклати кокошку, а главу заклане кокошке бацити преко крова, јер је постојало веровање да ће неко из куће умрети ако се кокошка остави. У Ботошу (Банат) такву кокошку су морали заклати секиром. Верује се да ће умрети домаћин куће ако коњ сам скине улар и без улара изађе из штале. По веровању у Сивцу (Бачка), умреће домаћин ако се затрпа јама из које је вађена земља за зидање куће. У Дубовцу се веровало да ће болесник умрети ако свештеник, док исповеда болесника и чита му „одрешену“ молитву, погреси у редоследу молитве. У Радојеву (северни Банат) верују да ће неко из породице умрети ако петлови много кукуричу. Смрт претсказују и многи други елементи, изглед мртваца, израслине на телу човека, пуцање одређених предмета у кући иако нико није дирао предмет.

Ако би у кући у кратком временском периоду умрло двоје чељади веровало се да ће до краја године умрети и треће лице, те, да би се то предупредило, другом умрлом се у сандук ставља глава заклане живине или направљена лутка. У неким селима у Срему ставља се дуга од чабра.²

Архаичну улогу у погребним обичајима има и посмртна свећа. Још и данас се породица веома труди да умирућем сроднику обавезно стави у руке свећу, јер по народном веровању свећа умрлом треба да осветљава

пут на оном свету. У Јужном Банату је обичај да, кад неком покојнику при умирању није додата свећа, обавезно се носи посмртна свећа првом умрлом у селу, јер и данас постоји веровање да ако се свећа не пошаље по првом покојнику, умрли без свеће стражариће и даље на капији гробља, или ће по другом објашњењу, бити у вечном мраку. У неким породицама, које нису самртнику дале у руке свећу, држао се „црни“ пост. То неки чине и данас, када неко умре у болници па се зна да није добио свећу. Веровало се да ће држање „црног“ поста надокнадити умрлом самртну свећу.

Дубоко народно веровање у загробни живот умрлих и данас се огледа у слању поклона мртвим, нарочито ако су млађи умрли. И данас је обичај да жене доносе умрлом дарове (Бачка, Срем), или „посланице“ (Банат) у виду воћа, бонбона и новца, које стављају у сандук поред покојника уз гласне поруке и тужење за мртвима. У околини Сомбора неки шаљу по умрлом и поједине делове одеће, сматрајући да је то њиховом умрлом потребно на оном свету. Данас се овај обичај код млађих генерација све више напушта и, уместо дарова, доносе се покојнику букети цвећа или венци.

Широко је распрострањено веровање, нарочито у јужном Банату и данас да се покојник може повампирити. Стога се, одмах после нечије смрти, у кући предузимају одребене радње, како би се умрли у том осујетио, и обезбедио му се мир на другом свету, а да не би узнемиравао живе. И данас чим неко умре у кући, одмах се затворе мачка и пас, јер према веровању ако мачка или пас прођу испод или изнад мртваца, верује се да ће се умрли повампирити, шкодиће живима. У јужном Банату, пре но што се стави покојник у мртвачки сандук пали се помало барута у сва четири угла сандука или се само ставља барут у углове сандука. У Дубовцу старије жене и данас поред покојника у сандук ставе кесу са мало мака, да би се умрли бројањем зрнаца мака забављао, да се не би повампирео, а у Орловату покојнику се у сандук ставља шећер. У Банатском Новом Селу, мушкарцу су међу ноге стављали капу а жени мараму или џегу да се умрли не би повампирили. У Шурјану је обичај да сандук пре но што у њега ставе мртваца, намажу белим луком. Мазање сандука белим луком познато је и у многим другим селима. У селима северне Бачке такође је стављан бели лук, а уз њега и босиљак. У јужном Банату био је веома распрострањен обичај да се око мртваца или око његовог гроба обавије црна стрека, да се мртац не би повампирео. Све до недавно покојнику су, када су по његовом изгледу веровали да ће се повампирити, забављали усијан ексер у стомак, иглу иза уха, или глогов трн, па је остала и изрека: „глоговина старца смири, да се више не вампири“. (Баваниште, Банат). У Банатском Брестовцу је и данас код старијег света веома присутно веровање да се мртац као вампир враћа кући, те после сахране, да би га предупредили, преврћу метле, забављају укрштене ножеве у врата или преврћу лонце и ставе под кревет. У Стапару да се мртац не би повампирео, палило се глогово трње на гробу. И данас кад неко умре у кући обављају се многе радње. Одмах ће неко из куће покрити огледало, јер постоји веровање да душа воли да се огледа.³ Обавезно се зауставља сат у кући, а у околини Сомбора у случају смрти покрива се и кућна икона. Код многих се просипа вода која је затечена у кући. Испод покојника се ставља вода у коју многи ставе срд.

У многим селима Бачке, кад мртваца изнесу из куће, преврну се столице, а на капију се проспе лавор воде.⁴ У околини Сомбора, кад погребна поворка изађе из куће, баца се цигла кроз прозор која је била у вези са покојником. Код банатских Хера при изношењу покојника бацају камен говорећи: „Кад се врати камен, нек се врати и покојник“ чли посипају пепео од места где је покојник лежао до улице,⁵ да се умрли не би повампирео.

По веровању у Остојићеву, душа се свија 6 недеља око куће, зато јој треба наћи погодна место, обичај је да се на видном месту у кући веша део самртникове одеће.⁶ По истом веровању у многим селима шест недеља се пали свећа или кандило, а у прозору се оставља хлеб, со и вода за покојника.⁷

У многим селима и данас је обичај да се проспе вода из судова кад поред куће прође погребна поворка, а водоноша који сретне погребну поворку, поново ће ићи по свежу воду; ако неко неће да проспе воду, преко воде се ставља нож. По веровању, вода је нечиста, јер је мртац у води опрао ноге, или, по неким другим тумачењима, у воду која се затекла у кући у часу смрти може да се пресели душа покојника и опогани воду. Вода у религији многих народа представља изразито хтоничан елемент за душе умрлих.⁸

Вода је од најранијих времена имала значајног удела у посмртном ритуалу Срба у Војводини, а нарочито у селима јужног Баната. И данас је у многим селима јужног Баната задржан стари обичај из култа мртвих, да се у кућу покојника одмах после његове смрти или сахране доноси вода, чије је доношење различито трајало у појединим селима.⁹ Воду доноси „чиста“ девојчица из куће покојника, родбине или суседства. После одређеног броја чаша воде донетих у покојникову кућу, девојчица која је „вукла“ воду и жена из куће, одлазиле су на реку, или бунар и изливале одређен број посуда воде за покојника, а негде су још део воде намењивале дављеницима, сунцу, месецу, а затим односиле воду и изливале и на гроб покојника. Обичај ношења воде за мртве и данас се одржао у многим селима јужног Баната, али је прилично редуциран, те девојчица у већини случајева доноси воду са бунара из куће покојника, а воду, „извор“ изливају у кући, у башти на траву или цвеће, и на гробљу. У појединим селима обичај је савим упрошћен; само о подушјима у покојникову кућу доводе девојчицу која доноси у посудама воду и нуди учесницима на помину да је пију за душу покојника. У околини Вршца, вода за покојника доноси се пред Ускрс, Духове, Спасовдан, или и о Госпојини („велика вода“).¹⁰ Обичај доношења воде „извора“ познат је само у селима јужног Баната, а у северном Банату одржава се само код Срба у Српској Црњи и Радојеву. У осталим деловима Војводине Срби не познају овај обичај, иако је познато преливање гробова водом у одређене дане као што је на „водени понедељак“ после Ускрса. У неким селима у северном Банату на гробље се обавезно носи и вода уз вино, и прелива се гроб. Значај воде у погребном ритуалу свакако је у вези са народним веровањем да на „оном“ свету влада велика жеђ, па мртвима преливањем гробова водом и изливањем „извора“ треба обезбедити воду у довољним количинама.

Значај воде огледа се и у другим елементима погребних обичаја. Обичај је да се, после изношења мртваца из куће, припреми лавор са водом и постави на двориште. По повратку са сахране сви који се враћају у кућу

обавезно морају опрати руке у тој води. У многим селима јужног Баната и у Фрушкогорским селима¹¹ у воду се ставља парче цигле, црепа или камен, што је по народном веровању требало да заустави смрт, тј. да у кући више нико не умре. Камен, можда, треба да веже душу, покојника за себе и да јој одузме слободу кретања.¹²

Прање руку после сахране, имало је улогу магијског чишћења учесника сахране, јер су били у додиру са покојником, тј. вода је имала изразито лустративни карактер. У неким селима у воду је стављано и угљевље, или је пак учесницима сахране у руке давано парче жеравице, што је требало да има лустративну моћ.

Један од веома важних и архаичних елемената у погребном ритуалу су „даће“ „помени“ или „задужбине“, тј. жртве манима, које се и данас изводе директно на гробу, или се директно узимају или дају другима уз речи „за душу“, или „спокој души“. Увек је све што се даје намењено покојнику. Непосредно после смрти за душу покојника обавезно се приређује „тајна вечера“ где се јело служи чело ногу покојника на поду. После сахране приређује се „даћа“. На даћи се и данас служи обавезно непаран број одређених врста јела. Остали помени покојнику приређују се за недељу дана, шест недеља, пола године и за годину дана. Уз помене које породица обавља у кући и на гробљу, приређује се и по један помен уз црквени обред звани „парастос“ уз који се припрема кувано жито „кољиво“, панспермија која је била позната још и код старих Грка као мртвачка жртва,¹³ и дели за душу. Одређени елементи у свим подушјима, обавезни су и данас нпр: паљење самртне покојникове свеће, која се обавезно пали о свим подушјима до године дана, када се односи на гробље и остави да сагори. Саставни елемент подушја је кађење припремљене трпезе тамјаном што се даје за душу покојника. И данас се за подушја меси одређен непаран број погача, или колача, „крстака“ или „поскурица“. За један од помена обавезно се припремају посна јела. У Банату се на подушјима, уз вино и ракију служи и вода за душу умрлог, а излива се и на гроб о свим поменима. Присутност покојника симболизује се на свим поменима; за покојника се оставља место за столом и прибор за јело, а често му се у тањир сипа и само јело припремљено за подушје, што говори о очуваном култу покојника код Срба у Војводини, нарочито у јужном Банату.

С поменима у вези потребно је поменути и обичај у многим селима јужног Баната — „облачење“ некога за душу покојника. Раније је био обичај да се даје одело преостало од покојника, док је данас у вези стим обичајем развијен већ читав ритуал. Неки одело предају преко гроба покојника, јер је обичај да се све „за душу“ даје преко гроба. У Неузини (јужни Банат) је обичај: да мати оном детету које је „обукла“ за своје умрло дете, носи ручак до шест недеља, а односи му и колач о Ускрсу и Божићу. Особу коју обуку за умрлог сматрају као најближи род, чак је неки називају и именом умрлог. По народном веровању, облачењем некога за душу покојника, шаље се одело самом покојнику на онај свет. Србима у другим деловима Војводине овај обичај свечаног предавања одеће је непознат, али се обавезно даје нешто од покојниковог одела сиротињи, за душу покојника.

Изнети елементи погребних обичаја Срба у Војводини само су делић истргнут из богате и разноврсне обичајне праксе култа мртвих. Познато је да се ови обичаји најспорије мењају из страха пред непознатом и недо-

кучивом смрћу, али смо и сведоци да су многи од ових елемената већ исчезли из обичајног живота Срба.

НАПОМЕНЕ

¹ Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд, 1980, 106.

² Милица Матић, *Новија етнолошка испитивања погребних обичаја Срба у Срему*, Радови XI саветовања етнолога Југославије, Зеница 1970, 272.

³ Слободан Зечевић, *Обичаји и веровања*, Гласник етнографског музеја у Београду 44, Београд 1980, 167.

⁴ Мила Босић, *Из живота и обичаја ченејских салаша*, Ченеј 1984, 111.

⁵ Софија Димитријевић, *Обичаји у личном и породичном животу*, Банатске Хере, Посебна издања Војвођанског музеја 1, Нови Сад, 1958, 250.

⁶ Миливоје Милосављевић, *Етнолошка грађа о Србима у Остојићеву*, Рад војвођанских музеја 26, Нови Сад 1980, 156.

⁷ Мила Босић, наведени рад, 111.

⁸ Веселин Чајкановић, *Миг и религија у Срба*, Београд 1973, 292—293.

Слободан Зечевић, *Самртни ритуал и неки облици култа мртвих у становништву влашког говорног језика Крајине и Кључа*, Гласник Етнографског музеја у Београду 30, Београд 1967, 53; *Обичаји и веровања*, Гласник Етнографског музеја у Београду 44, Београд 1980, 167.

⁹ Софија Димитријевић, наведени рад, 255—259; Миленко С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа из Војводине*, Војвођански музеј, Прилози и грађа 1, Нови Сад 1962, 87—89.

¹⁰ Миленко С. Филиповић, наведени рад, 88—89.

¹¹ Милош Б. Шкарић, *Живот и обичаји „Планинаца“ под Фрушком гором*, Српски етнографски зборник LIV, Београд 1939, 114.

¹² Веселин Чајкановић, *Студије из религије и фолклора*, Српски Етнографски зборник, књ. 31, 70.

¹³ Исти, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, Годишњица Николе Чупића, књ. XLI, Београд, 1932, 176—177.